

**Міністерство освіти і науки України
Інститут політичних та етнонаціональних досліджень
імені Івана Кураса НАН України
Житомирський державний університет імені Івана Франка
Історичний факультет, Центр юдаїки
Всеукраїнський центр вивчення Голокосту «Ткума»**

**ІСТОРИЧНІ УРОКИ ГОЛОКОСТУ ТА
МІЖНАЦІОНАЛЬНІ ВІДНОСИНИ
(до 70-річчя початку Другої світової війни)**

**МАТЕРІАЛИ
МІЖНАРОДНОЇ НАУКОВО-ПРАКТИЧНОЇ
КОНФЕРЕНЦІЇ ДЛЯ ВИКЛАДАЧІВ ТА СТУДЕНТІВ
23-24 жовтня 2009 року**

Секція 3

Голокост та проблеми міжнаціональних відносин в умовах Другої світової війни

Стародубець Г. М.

*доктор історичних наук, професор кафедри
всесвітньої історії та правознавства Житомирського
державного університету ім. І. Франка*

МІЖНАЦІОНАЛЬНІ ВІДНОСИНИ В РАМКАХ ПОВСТАНСЬКОГО ЗАПІЛЛЯ В 1943 РОЦІ

Проблема міжнаціональних стосунків в період Другої світової війни вирізняється своєю гостротою та контраверсійністю оцінок в історіографічному масиві. Зумовлено це декількома причинами, найголовнішою з яких, на нашу думку, є значний вплив суб'єктивного чинника: збереження в національній пам'яті стереотипу ворога, який з часом персоніфікується у збірний образ представника певної нації – українця, росіянина, єврея, поляка, німця і т.п. У контексті сказаного, завдання сучасного науковця – історика, необтяженого вантажем ідеологічних кліше радянського минулого, полягає в тому, щоб максимального точно й неупереджено дослідити не тільки об'єктивну складову тих чи інших подій, але й їхню, так би мовити, суб'єктивну мотивацію, яку слід шукати не стільки в політичній площині, скільки у морально-етичній сутності як окремих осіб, так і суспільних груп. На нашу думку, саме тепер найкраща нагода для істориків розібратися зі складним минулим нашого народу, проаналізувати джерела конфліктних ситуацій у його співіснуванні з представниками інших національних груп, аби вони знову не стали дестабілізуючим чинником у міжнаціональних відносинах.

В останні десятиліття з'явилося чимало публікацій, присвячених питанню взаємостосунків оунівського підпілля та УПА з представниками різних національностей, чиї інтереси більшою чи меншою мірою перетиналися в період Другої світової війни. Національна політика обох відламів ОУН безпосередньо чи опосередковано стала предметом дослідження багатьох українських вчених, серед яких варто виділити

К. Бондаренка, В. Деревінського, В. В'ятровича, М. Головка, І. Ільюшина, Я. Грицака, О. Стасюк та інших. Аналіз їхніх робіт дає підстави із загального комплексу даної проблеми виділити принаймні три вузлових теми – українсько-польські стосунки, ставлення ОУН та УПА до євреїв, міжнаціональні відносини в рамках повстанського заплілля у різні періоди його функціонування.

Мета нашої статті полягає в тому, щоб виокремити групи національних менших, представники яких мешкали на території українського повстанського заплілля в період його становлення (друга половина 1943 року) [1], визначити ставлення до них місцевих українців та оунівського підпілля.

Національний склад населення північно-західних земель України традиційно вирізнявся своєю строкатістю. В силу історично сформованих обставин, тут багато віків сусідами українців були поляки, євреї, німці, росіяни, чехи та представники інших націй. Проте з початком війни в етнічній структурі мешканців Волинсько-Поліського регіону починають відбуватися значні зміни. Політика радянської, німецької окупаційної режим, польський, український, радянський рухи Опору детермінували суттєву корекцію національного складу його мешканців. В результаті примусових переселень, депортацій, репатріацій, масового фізичного знищення, міграції значно скоротилася чисельність польського та німецького населення, а згодом, у перші повоєнні роки, також українського.

На жаль, ми не маємо точних даних щодо кількості населення цих територій в означуваній нами період. Однак, на підставі опосередкованих матеріалів, в даному випадку – оунівських документів, ми можемо відтворити загальне національне тло соціальної структури населення заплілля в другій половині 1943 р. Так, згідно з даними, зібраними представниками націоналістичного підпілля, станом на 18 вересня 1943 р. в Сарненському надрайоні «національних меншостей нараховувалося: поляків около 50000 (скупчуються в тих пунктах, де є німці, а частина в червоній партизанці), руських около 5000, білорусів около 3000» [1, арк. 35]. В районі Костопільщини (Рівненська обл. – Авт.) за жовтень того ж року «загальний стан населення складав – 34375 осіб, в тому числі українців 32307, поляків 1294, руських 500, білорусів 7, чехів 27, німців 30, жидів 5 і ін. 700» [2, арк. 137].

Окрім поляків, білорусів, чехів, росіян, євреїв на території заплілля УПА була незначна кількість циганів. Про них, зокрема, згадується у звітті політичного референта Цуманського району від 24 жовтня 1943 року, де серед національних менших, судячи з документа, їх було найбільше – близько 50 чоловік. Автор звіту подає аргументацію їхнього нейтрально-

го ставлення до повстанського руху: «Цигане заявляють, що нам і владі – не розходить (з цигана комісара не буде), нам аб«и жити» [3, с. 188].

Найбільш лояльними та толерантними були українсько-чеські відносини, особливо в районах південної Волині, де відсоток чеського населення був особливо значним. У суспільно-політичному огляді південної частини Рівненської області за жовтень 1943 р. читаємо: «З національних меншин, що замешкають цей терен, і з якими знаходимо спільну мову, є чехи. Вони до нас як господарів на цьому терені і до визвольної боротьби українського народу відносяться лояльно» [4, арк. 72]. Схожою була ситуація й у Волинській області, зокрема в Іваничівському районі та поблизу Горохова. Кількасот тамтешніх чехів «цікавляться нашим рухом і ставляться дуже прихильно», – наголошується у звіті провідника округи. – «Підпорядковуються нашій організації і співпрацюють з нами, причому творять власні станиці» [5]. Більше того, часто-густо вони не тільки співчували українському рухові, але й надавали йому матеріальну підтримку. Автори бандерівських звітів підкреслюють, що чехи «дуже радо допомагають і з охотою виконують всі обов'язки, які накладаються на них по господарській ділянці» [6, арк. 34].

В першій половині 1943 року, волинські чехи ініціюють створення досить чисельної організації «Бланк», про що свідчить хоча б той факт, що впродовж війни вона діяла у 102 чеських поселеннях Волині. Важливою ланкою роботи «Бланка» було інформування місцевого населення про події на фронтах, міжнародну політику тощо. Кожна з воюючих сторін руху Опору (йдеться, насамперед, про ОУН(б) та радянських партизанів) намагалася залучитися їх підтримкою. Однак чехи намагалися утримувати нейтралітет. З цього приводу в одному з документів оунівського підпілля читаємо: «Вони [чехи – Авт.] намагаються асекуруватися скрізь – і з нами добрі і німцям годять. Хоч як ненавидять німців, все ж таки воліють жити в спокої» [7, арк. 65]. Загалом можна зробити висновок, що в особі чеської національної меншини українське населення волинського краю швидше бачило своїх союзників, ніж ворогів. Такої ж думки дотримується український історик О. Лавер, який стверджує, що «в 1943-1944 роках на Волині проживало понад 33 тис. чехів, проте протистояння між чехами та українцями не було» [8, с. 57].

Українсько-єврейські стосунки в рамках повстанського запілля не виділялися особливою виразністю. Причин цьому, на нашу думку, є декілька. По-перше, в означуваній нами період під контролем Головної Команди УПА в основному перебувала сільська територія північно-західних українських земель. Місто практично «випадало» з територіальних рамок повстанського запілля, а, як відомо, саме воно було місцем замешкання

основної маси єврейського населення. По-друге, до другої половини 1943 року значна частина євреїв була німцями репресована, а решта – здебільшого перебувала на нелегальному становищі, переховуючись від окупаційної влади. Тому про якісь особливості співжиття українців і євреїв на території повстанського запілля, як, наприклад, чехів чи поляків – говорити не приходиться. Однак, зважаючи на гостроту дискусій навколо проблеми ставлення ОУН і УПА до представників єврейської національності, дозволимо собі викласти декілька власних суджень з цього приводу.

Бандерівське підпілля було основним модератором усіх сторін життя повстанського запілля, тому офіційна позиція ОУН(б) стосовно національного питання пропагувалася як серед бійців УПА, так і місцевого населення. Як відомо, на III Надзвичайному Зборі ОУН (серпень 1943 р.) бандерівці провели ревізію своєї політичної програми, в тому числі і в частині міжнаціональних стосунків. Було проголошено курс на мирне співіснування всіх націй і народів, які будуть проживати у незалежній Українській державі. Звідси – відсутність всякої «фобської» риторики стосовно будь-якої нації, в тому числі – євреїв в офіційних документах, які використовувало місцеве підпілля у своїй роботі з населенням краю. Поза цим правилом залишаються хіба що поляки. У дуже небагатьох оунівських документах (здебільшого, звітах, інформаційних повідомленнях тощо) знаходимо інформацію про євреїв, яка опосередковано дає підстави визначити ставлення до них місцевих селян. Для прикладу, керівник націоналістичного підпілля в окрузі Столина (містечко на кордоні з Білорусією. – Авт.) повідомляє: «Страшна картина впала на населення, коли в терені розстрілювали жидів, хоч населення жидів дуже не любить. Після цієї картини, а тут населення дуже релігійне, почалась розвиватися секта «штунди» [9, арк. 11]. Загалом, слід зауважити, що ті люди, які мимоволі стали очевидцями фізичного нищення євреїв, чисто по-людськи співчували останнім і не бажали їм такої участі, про що вони наголошують у своїх спогадах.

Разом з тим, не можна заперечувати факт дещо насторожено-неприємного ставлення до них українського населення запілля УПА. Для прикладу, у низці оунівських документів інформативного характеру знаходимо повідомлення про перебування євреїв у радянських партизанських загонах і їхню участь у акціях проти місцевого населення [10, арк. 9; 20]. Автори таких звітів особливо акцентують увагу на особах єврейської національності, звинувачуючи останніх у співпраці з більшовиками. Проте це не слід розглядати як вияв агресивного антисемітизму ОУН чи українського народу в цілому. В підтвердження сказаного можна навести численні приклади співпраці українського підпілля та євреїв. Хоча б загаль-

новідомі факти перебування в УПА євреїв лікарів і навіть пропагандистів [11, с. 74, 78-80]. Загалом, українсько-єврейські стосунки у повстансько-му запіллі важко назвати дружніми, але й крайньо ворожими вони теж не були. І одних і інших поєднувало бажання вижити у надзвичайно складних умовах німецького окупаційного режиму.

Найбільш гострими та напруженими в другій половині 1943 року залишалися українсько-польські стосунки в межах повстанського запілля. Як стверджує відомий український вчений І. Іллюшин, «загальною характерною рисою в українсько-польських відносинах на всіх територіях зі змішаним населенням напередодні вирішальних для обох народів подій стала взаємна ненависть» [12, с. 96]. Ми не ставимо своїм завданням розібратися в глибинних причинах цього конфлікту, тим більше, що зазначена проблема, незважаючи на чималу кількість наукових публікацій як українських так і польських вчених, ще й досі залишається контраверсною. Проаналізуємо лише наслідки його впливу на дієздатність повстанського запілля та УПА.

Масована оунівська пропаганда сприяла поступовому формуванню у свідомості місцевого українського населення Волині відчуття господаря на своїй землі, за спиною якого стоїть національна повстанська армія. Остання, в межах контрольованих нею територій, уособлювала собою цивільно-адміністративну владу. Суть проблеми полягала у тому, що значна частина повстанського запілля територіально «накладалася» на територію, так званої, підпільної польської держави, структури якої було сформовано в окупованій Польщі і яку визнав польський уряд в екзилі. Підпільна польська держава своїми діями охопила всю довоєнну територію Другої Речі Посполитої. Основною її метою було повернення до незалежності, захист самостійності та неподільності польської держави у довоєнних кордонах.

Польський сценарій потенційної розбудови майбутнього західноукраїнських земель не був для української політичної еліти великим секретом. Зіновій Савченко у статті «українсько-польські взаємини на тлі історії», датованій 1945 р., пише: «Польська верхівка вже від перших днів большевицької (1939-1941 рр.) і німецької окупації зайняла вороже становище до українського визвольного руху і української проблеми взагалі:

- ♦ не визнали і не визнають прав українського народу на власну державу та розглядають український народ як такий, що призначений бути завжди поневоленням Польщею і московським імперіалізмом;

- ♦ заперечують право українського народу на західноукраїнській землі та вважають їх своєю територією» [13].

Отже, категоричне невизнання польською стороною права українців на творення власної держави, до складу якої входили б Східна Галичина та Західна Волинь стало чи не найважливішою детермінантою цього кровопролитного протистояння. Така позиція польської сторони зумовила загострення відносин між польським та українським визвольними рухами, внаслідок чого сталися величезні втрати цивільного населення з обох сторін.

Серед причин, які викликали протипольські виступи українських повстанських загонів, не останнє місце займало бажання за рахунок грабунку польських колоній поповнити запаси своїх матеріальних ресурсів.

Активними суб'єктами антиукраїнського руху опору виступали польські осередки самооборони, яких на Волині у 1943 році було більше 100. Їх учасники, «крім головного свого призначення – захисту власної людності,... часто вдавалися до акцій іншого характеру. Вони... атакували сусідні українські села, вирішуючи таким чином проблему продовольчого забезпечення польської людності» [14, с. 153-154]. Оскільки вирішення даної проблеми відбувалося за рахунок населення повстанського запілля, то це не могло не стати ще однією з причин ініціювання протипольських збройних акцій.

Не менш важливими (зважаючи на особливість творення та функціонування Української повстанської армії, як армії без держави) були соціальні фактори, виділені в роботі львівського історика Ю. Киричука як «надзвичайно вибухові. Роль міни сповільненої дії на Волині відіграло співвідношення земельної власності» [15, с. 14]. Зауважимо, що в другій половині 1943 року дана проблема вийшла далеко за рамки соціальні, перетворившись на військово-політичну. Розв'язання питання земельної власності на користь українського населення сприяло б вирішенню такої важливої проблеми для повстанського руху вцілому, як організація продовольчого забезпечення УПА, розширення її соціальної бази за рахунок тих, хто отримав землю в результаті «справедливого» перерозподілу.

Українці також небезпідставно звинувачували поляків у тому, що вони «зрадники і вислужники німецького імперіалізму, які спільно з німцями нищать українське населення». Замість того, щоб організувати спільний антифашистський рух Опору, «поляки стали допомагати німцям нищити українців. Польські верховоди запрягли до цього польські шовіністичні маси, які мешкають на українських землях. Посипалися масові доноси і провокації на українців, за тим пішли побої, грабіж, розстріли, палення сіл, кидання в огонь жінок і дітей та інші дикі оргії, що їх виправляли по українських селах на спілку з озвірілим гестапом вславлені польські кріпо, зондерінст, бантуци, фольксдойчі і другі польські агенти на німець-

кій службі. В склад тих гітлерівських душогубів і вислужників входили також члени польського підпілля, які власне були ініціаторами в погромах українського населення» [16].

Враховуючи тогочасні військово-політичні реалії оунівці прагнули до мінімуму звузити коло своїх потенційних ворогів, особливо в запіллі з тим, аби зосередити основне вістря боротьби на протинімецькому та протирадянському фронтах. Ними неодноразово здійснювалися спроби порозумітися з польською стороною, принаймні вони показували своє бачення виходу з даної ситуації, як в офіційних документах, так і публіцистичних творах. «Лише співпраця польського народу з українським та іншими поневоленими народами являється передумовою до здобуття польської самостійної держави, – підкреслював у своїй роботі З. Савченко, – ... ми не хочемо ворогувати з польським народом, а навпаки ми хочемо разом з ним боротися проти спільного ворога разом перемагати і після перемоги жити в добросусідських взаєминах» [17, арк. 30].

Осінь 1943 року була періодом деякого спаду польсько-українського збройного протистояння. Бандерівці готували повстанське запілля до нової військово-політичної дійсності, викликаной змінами на Східному фронті. В цей період з'являється низка наказів та розпоряджень ГК УПА, які містять вимоги, іноді досить категоричні, з приводу припинення антипольської кампанії. Серед українського загалу активно пропагується ідея про те, що «необхідною передумовою для перемоги Української національної революції необхідно... втягнути до активної боротьби проти більшовиків весь український нарід, а також все населення України: в першу чергу на СУЗ – росіян, а на ЗУЗ – поляків» [18, арк. 47]. Така позиція ОУН(б) визначалася не лише ставленням до польського населення та росіян, але і представників інших, менш чисельних націй, що постійно чи тимчасово перебували на теренах українського запілля. Зокрема, 28 жовтня 1943 було поширено Наказ командирам і командантам УПА за підписом Кліма Савура, в якому йшлося про необхідність «1. припинити всі дії проти мадярів, румунів, словаків, латвійців та ін., які перебувають на нашій території із примусу під німецьким терором; 2. якнайшвидше увійти на місцях в порозуміння зі згаданими чужонаціональними військовими частинами і домовитися з ними в справі взаємної недоторканності, не винищуймо себе взаємно, коли перед нами ще великі завдання, революційно-визвольна, протиімперська боротьба за наші вільні держави; 3. згадані національні військові частини гостинно приймати на наших селах, навіть помагати харчами» [19]. Такою була позиція керівництва повстанського запілля, однак реалізувати її повною мірою не вдалося.

Підсумовуючи сказане, можна зробити висновок, що в означуваний нами період українське населення повстанського запілля мало досить толерантні сусідські стосунки з представниками майже усіх національностей, які тут проживали: чехами, білорусами, росіянами, циганами, євреями. На фоні цього крайньою гостротою та непримиренністю вирізнялися відносини з поляками. На жаль, в силу різних причин у суспільній свідомості кожного з цих народів закарбувався свій стереотипний образ сусіда, який нерідко виступає домінантою, що визначає ставлення один до одного. Важко не погодитися з думкою польського вченого Томаша Стри-ска, котрий вважає, що глибоке об'єктивне вивчення історичних подій дозволить «денаціоналізувати історію певного періоду. Це означатиме, що явище перенесення відповідальності на національного Чужого – Росію, поляків, євреїв – ослабне, і втратять популярність стереотипи совків і бандер як «неправильних» різновидів українського народу» [20, с. 244]. А це, в свою чергу, сприятиме формуванню почуття міжнаціонального взаєморозуміння та взаємоповаги.

Список використаних джерел і літератури

1. У регіональному вимірі йдеться про північно-західні українські землі, що охоплюють Волинську, Рівненську, північні райони Тернопільської областей. Більш детально див. Стародубець Г. Генеза українського повстанського запілля : монографія / Г. Стародубець. – Тернопіль : Підручники і посібники, 2008. – 464 с.
2. Центральний державний архів вищих органів влади в Україні (далі – ЦДАВОВ України). – Ф. 3838. – Оп. 1-- Спр. 50. – Арк. 34-38;
3. Державний архів у Рівненській області (далі – ДАРО). – Ф. Р-30. – Оп. 2. – Спр. 39. – Арк. 136-144;
4. Літопис УПА. – Т. 11. – Київ-Торонто, 2007. – 831 с.
5. ДАРО. – Ф. Р-30. – Оп. 2. – Спр. 33. – Арк. 70-73;
6. Літопис УПА. – Т. 11. – Київ-Торонто, 2007. – 831 с.;
7. ДАРО. – Ф. Р-30. – Оп. 2. – Спр. 22. – Арк. 32-36;
8. ДАРО. – Ф. Р-30. – Оп. 2. – Спр. 32. – Арк. 63-66;
9. Лавер О. Про людські втрати в українсько-польському етнічному конфлікті в роки Другої світової війни / О. Лавер // Проблеми історії України : факти, судження, пошуки : Міжвідомчий збірник наукових праць. Випуск 9. – Київ, 2001. – С. 57;
10. ЦДАВОВ України. – Ф. 3838. – Оп. 1. – Спр. 58. – Арк. 10-11;
11. ЦДАВОВ України. – Ф. 3838. – Оп. 1. – Спр. 58. – Арк. 8-9; там само. – Ф. 3833. – Оп. 1. – Спр. 130. – Арк. 20;
12. В'ятрович В. Ставлення ОУН до євреїв. Формування позиції на тлі катастрофи / Володимир В'ятрович. – Львів, 2006. – 144 с.
13. Іллюшин І. Антипольський фронт у бойовій діяльності ОУН і УПА (1939-1945 рр.) / І. Іллюшин // УІЖ. – №3 – 2002. – С. 94-104;

14. ЦДАВОВ України – Ф. 3833. – Оп. 1. – Спр. 215. – Арк. 18;
15. Іллюшин І. Протистояння УПА і АК (Армії Крайової) в роки Другої світової війни на тлі діяльності польського підпілля в Західній Україні / І. Іллюшин. – Київ, 2001. – 289 с.
16. Киричук Ю. Український національний рух 40-50-років ХХ століття: ідеологія та практика / Ю. Киричук. – Львів, 2003;
17. ЦДАВОВ України. – Ф. 3833. – Оп. 1. – Спр. 215. – Арк. 18;
18. ЦДАВОВ України. – Ф. 3833. – Оп. 1. – Спр. 215. – Арк. 1-32;
19. ЦДАВОВ України. – Ф. 3836. – Оп. 1. – Спр. 63. – Арк. 45-47;
20. ДАРО. – Ф. Р-30. – Оп. 2. – Спр. 27. – Арк. 2;
21. Стриєк Т. Якої оповіді про минуле потребує Україна? / Томаш Стриєк // Україна модерна : Марксизм на сході Європи. – К., 2009. – Ч.(14) 3. – 351 с.